

BAŞKURT MİTOLOJİSİNDE HALK HEKİMLERİ

Folk Physicians in Bashkir Mythology

Firdaus Ğ. HİSAMİTDİNOVA*

Gazi Türkiyat, Güz 2020/27: 1-13, DOI: 10.34189/gtd.27.001

Öz: İnsanlık tarihinin ortak bilincinin eseri olan mitoloji birçok açıdan incelenip araştırılmış bir alandır. Onun önemi insanlığın kültür dünyasını anlamakla yakından ilgilidir. Genel olarak mitolojide yer alan karakterleri efsanevi ve efsaneleştirilen karakterler olarak iki ana grupta incelemek mümkündür. Çok zengin bir mitoloji tarihine sahip olan Başkurlarda da her iki gruba giren karakterler oldukça fazladır. Başkurt mitolojisi üzerine yapılmış bazı çalışmalarda bunlar yer almıştır. Bu çalışmada Başkurt Türkçesinde efsaneleştirilen karakterler üzerinde durulmuştur. Bunlar ilk olarak üç grupta incelenmiştir. Bu sınıflandırmanın ilk grubunu teşkil eden bıl ĩmsılār “falcılar” (alternatif tıpcı, falcı, büyücü, büyükbaba, sihirbaz vb.) alt grubunu da dört başlık altında incelemek mümkündür. Çalışmada bunlardan ims ĩ “halk hekimi” üzerinde durulmuş. Bu alt grubu oluşturan ims ĩ “halk hekimi”, üsüqsü “efsuncu”, arbavısı (büyücü), ũşkürũwsĭ “ürüfükçü”, baqsı/bağımsı “bahşı/büyücü” terimlerinin Başkurt mitolojisindeki anlamları, tarihi ve çağdaş lehçelerdeki şekilleri ve kökenleri ile ilgili açıklamalar verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: mitoloji, Başkurt mitolojisi, efsaneleştirilen karakterler, halk hekimliği

Abstract: Mythology, which is the work of the common consciousness of human history, is a field that has been studied and explored from many perspectives. Its importance is closely associated with understanding the cultural world of humanity. Generally speaking, it is probable to examine the characters in mythology in two main groups as legendary and the mythologized characters. In the Bashkirs, which have a vibrant mythological history, characters in both groups are quite varied. These have been included in some studies on Bashkir mythology. In this study, the characters that are legendary in Bashkir Turkish are examined. These were first examined in three groups. The first group of this classification consists of bıl ĩmsılār (fortune tellers, alternative medicine, fortune teller, sorcerer, grandfather, magician, etc.), and in the sub-group, they are under four headings. In the study, ims ĩ (folk physician) was emphasized. The meanings of the terms ims ĩ (folk physician), üsüqsü (enchanter), arbavısı (sorcerer), ũşkürũwsĭ (healer), baqsı/bağımsı (bahşı / sorcerer) are explained regarding their forms and origins in Bashkir mythology, historical and contemporary dialects.

Keywords: mythology, Bashkir mythology, attributed characters, folk medicine

Mitolojide yer alan karakterler iki grupta incelenebilir. İlk grupta efsanevi, ikinci grupta efsaneleştirilen karakterler yer alır. Efsanevi karakterleri destan, masal, efsane vb. folklor eserlerinde yaygın olarak görülen ancak gerçek hayatta karşılaşılmayan tanrılar, periler, çeşitli kötü güçler oluşturur. Efsaneleştirilen karakterler grubuna,

* Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi Ufa Federal Araştırma Merkezi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ufa-BAŞKURDİSTAN/RUSYA . hisamitdinova@list.ru , orcid.org/0000-0001-5997-9928, Gönderim tarihi: 07.01.2020 / Kabul tarihi: 13.09.2020

Bu yazı, daha önce hiçbir yerde neşredilmemiş olup, Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

gerçek hayatta yaşayan ama bazı gerçek dışı sıfatlara sahip olan halk söyleyişleriyle yukarıdan ya da kötü güçler tarafından damgalanan normal insanlardan bazı bakımlardan ayrılan kişiler girer.

Başkurt mitolojisine göre, efsanevi karakterler grubuna *Täñrî* "Tanrı", *Hümay* "Hüma Kuşu", *Quyaş Täñrî* "Güneş Tanrısı", *Ay Täñrî* "Ay Tanrısı, Gök Tanrısı", *Samraw* "Simurg, Zümrüdü Anka", *Ajdaha* "Ejderha", *Albastı* "Albastı, cin, peri", *Bisura* "Bisura, kadın cin", *Şüräli* "Şürelî", *hıw iyähî* "Su Perisi", *taw iyähî* "Dağ Perisi", *Azbar Xujahu* "Ahır Sahibi" girer (Hisamitdinova 2010: 456). Bu durumda eski Türk mitolojisine göre bu gruba tarihî eserlerde bulunan *Täñrî* "Tanrı", *Umay* "Umay", *Yär-sub* "Yer-Su", *İrklig* "Erklik", *Ay Täñrî* "Ay Tanrısı", *Yul Täñrî* "Yol Tanrısı" gibi karakterler girer (DTS 1969: 676).

Başkurt mitolojisinde, efsanevi karakterler oldukça iyi incelenmiştir. Çalışmalarına ek olarak, bu alandaki bazı folklorcuların, etnografların ve mitologların eserlerinden de bahsedebilirim (Hisamitdinova 2010: 456; Hisamitdinova 2015: 412; Hisamitdinova 2016: 400; BXİ 1995: 560; Suleymanova 2005: 146; Kotov 2006: 408). Söylemek gerekir ki, Eski Türk halklarının, aynı zamanda bugünkü çoğu Türk halkının mitolojisinin efsanevi karakterleri hakkındaki bilimsel literatürün zengin olduğu unutulmamalıdır (MNM 1997 (2): 536-541; Kondıbay 2005: 272; Yakutskie 2004: 451; Kapayev 2012: 424; Urmanç 2008: 303; 2009: 343; 2011: 199; Şukurov 1995: 188; Ögel 1993: 644; Toyşanulı 2016: 248 vb). Ne yazık ki, efsaneleştirilen karakterler üzerine yapılmış çalışmalar hem Türk mitolojisinde hem de Başkurt mitolojisinde de önemsiz seviyededir. Mevcut çalışmalarda genellikle *kñdık iyähî* "Ebe", *qam* "Kam" veya *şaman* "Şaman" gibi karakterler yankı bulmuştur (Trad. Mirov., 1990: 209; Hisamitdinova 2010: 456; Funk 2005: 398).

Efsaneleştirilen karakterler 3 grupta incelenebilir. Onların ilk grubunu *bilimsilär* "falçılar" (alternatif tıpçı, falcı, büyücü, büyükbaba, sihirbaz vb.); ikinci grubunu *zihinsel, fiziksel, sosyal olarak dezavantajlı* kişiler (divane, kör, yetim vb.); üçüncü grubunu da *gizemli bir yeteneği olan kişiler (elinin arkası ağır olanlar – uğursuzluk getiren insanlar, yoluksuzlar - yolculuğa çıkarken karşılaşan uğursuzlar vb.)* oluşturur.

Başkurt dilinde falçılar grubuna ait karakterleri ifade eden sözcükler oldukça fazladır. İlk sözcük *bilimsi* "falçı" dir. Bu sözcük, Başkurtça sözlüklerde büyücü, halk hekimi, falcı, sihirbaz, ilim ve bilim sahibi, âlim anlamında bulunur. *Bilimsi* sözcüğüne diğer ağzılarda bu manalarda *bilikli, biliksî, bilıvsî* terimleri ile karşılaşılır. Folklor eserlerinde *bilimsi äbiy* (falçı nine), *biliksî qart* (falçı yaşlı), *bilikli qürtqa* (falçı ihtiyar) gibi adlandırmalar da yer alır. Bu adlandırmalarda karşılaşılan *bilimsi* sözcüğü ve onun ağzılardaki varyantları *bil-*, *bilmäk* köküne gider. Bu kök, en eski Türk köklerinden biridir. Aynı anlamlarda bütün Türk dillerinde *bel, bil, byl, pel* fonetik varyantlarla da karşılaşılır (SİGTAYA 2006: 838). Tarihî eserlere gelince *bil* kökünden gelen *bilgä, bilig, bilin, biliş, bilinçäk* gibi sözcükler akıl, bilim, anlayış, tanıma, ilim, derin akıl anlamlarında bulunur. Buradan hareketle falcı karakterlerinin temelinde bilime

bağlı ancak o ilme inananlara göre basit, sıradan olmayan fakat mucizeli, gizli, hatta ilahî alan ile ilişkili olduğu görünmektedir. Başkurt inançlarına göre, bu gruba ait efsanevi karakterler insanın ve dünyanın geleceğini, kaderini yorumlayabilir; kaybolan eşyaları, hayvanları, kişileri bulabilir; ağrıları, hastalıkları hafifletip yok edebilir, aynı zamanda gerektiği zaman hastaları iyileştirip, tehlikeyi kovabilir. Falcıların böyle sıradan olmayan yeteneği, mucizevi bilimi, inanışa göre ya soydan ya da herhangi bir strese maruz kalmaktan meydana gelir. Ama bir anda sıradan olmayan ilim ve yetenek sahibi olacak olan falcı hastalanır, çeşitli tehlikelerle karşılaşır. Mesela falcıların söylediğine göre onların yeteneği kasırga bittikten, uzun süre hasta yattıktan, komaya girip çıktıktan, tek çocuğu öldükten, bütün dünyası, ailesi yanıp sadece kendisi canlı kaldıktan sonra açılır (Eksped 1986–1995; 1999–2010). Bazı falcılar hakkında çağdaşları: “Onu Müslüman perileri götürüp Kaf Dağının ardında okutmuş” derler (Şemiğolova 1908). Diğer bir falcı hakkında Yılayır bölgesinde şöyle bir malumat anlatılır: “Falcı Mehlen Sufi Yarlıkapov, amcamdır. Ben ona dede derdim. O Kervansarayda medrese tamamlanmış, iyi derecede tahsil görmüş. Bu yüzden hoca hazretleri ona kendi değneğini hediye etmiş. O, ben doğmadan önce benim kaderimi söylemiş. Sonra benim doğacak çocuklarımla kaderlerini bildi. Dedem gelen kişileri iyileştirirdi. Hayvanları iyileştirdi, yılanı büyüledi. Bir kişiyi yılan sokmuştu, dedem o yılanı çağırdı. Yılan bizim eşiğe gelip içi yarılıp öldü... Bugünün insanları rüya yorumlamayı bilmezler, ben ölsem, rüyalarını şöyle yorumlar: rüyana komşun Sabiryen girse, Allah sabırlı ol der, Hüyündük ağabeyini görsen sevinirsin, Kıvandık ağabeyini görsen mutlu olursun. Rüya yorumlayacak kimsen olmasa, akan suya anlat, su senin rüyayı yorumlar, dedi.” (Yılayır 2006: 224–225). Yukarıda bahsedilenlere göre, Başkurt mitolojisinin falcılarının basit bir kişinin aksine sıradan olmadıklarını, mucizevi bir ilme sahip olan kişiler olduğunu söylemek mümkündür. O ilmi ve yeteneği her falcı kendince çeşitli şekillerde kabul etmiştir. Bazıları Müslüman perisi, kimileri din âlimi, kimileri evliya, kimileri de kötü güce sahip kişiler olarak vazife aldılar. Bu nedenle falcılar da çeşitlidir. Bazıları insanlara iyilik, bazıları ise kötülük yapmıştır. Yani Başkurtlar falcılara müracaat edip onlara gitmeler dahi yine de onlardan korkmuşlardır. Hatta halk arasında şu şekilde atasözleri de ortaya çıkmıştır: *Kırs.: Bıñımsığa barma, başıña qayıǵı alma.* (Falcıya gitme başına dert alma.) *Baǵıwıǵa barǵan, başına bälä alǵan* (Falcıya varan başına bela alan.) Bu iki atasözünde de *baǵıwıǵalar* “büyücüler” dan söz edilmiştir, çünkü büyücüler de falcıların bir türünü oluşturur.

İşlevsel bir bakış açısıyla tüm falcıları dört gruba ayırmak mümkündür: *ımsılär* (halk hekimleri), *küräzäsälär* (medyumlar), *sihırsılar* (büyücüler), *normanan artıq unıǵlı, bıñımlı, hälätlı üstalar* (normalden daha başarılı, ilim sahibi, yetenekli ustalar).

Ben bu makalede sadece halk hekimleri grubuna, onlarla ilgili söz varlığına odaklanmak istiyorum. Halk hekimleri grubuna, *ımsı* (halk hekimi), ondan yapılmış olan *im-tümsü, im- yümsü, ımsı qarşıq, ımsı qart, ımsı qürtqa, im imıwsı, imlăwsı äbıy, imlăwıǵı, ımsı-yümsü* adlandırmalarını taşıyan büyücüyü, tedavi uzmanını, falcıyı almak mümkündür. Başkurt sözlüklerinde *ımsı* kelimesi hurafeler, üfürükler, koca

karı ilaçları, otlar vb. çeşitli yollarla tedavi eden şeklinde tanımlanmıştır. Başkurtların *im-tüm* (koca karı yöntemleri ile tedavi etme yolları, alternatif tedavi) kitabında halk hekimlerinin de kendilerine göre uzmanlaştıkları görülmektedir. Diyelim ki, kalp ağrısını *hapıdatıwı*, başı *mıyı ultırtıwı*, bel ağrısını *hılawı*, el, ayak, omuz çıkıklarını *hıyäk ultırtıwı*, nefes darlığını *üsüsü* tedavi edebilmektedir. Ama bununla birlikte Başkurtlarda tedavi ile genellikle halk hekimi nineler, dedeler, mollalar, ebeler meşgul olmuşlardır. *İmsİ* kelimesinin temelinde *im* sözcük birimi bulunmaktadır. Sözlüklerde *im* sözcüğü için 'hastalığa karşı kullanılan çare, deva, ilaç, fal' manaları verilmiştir. Bu kökten *imsi* sözcüğünden başka *im tabıw*, *im taşı*, *im-tüm*, *im-jüm*, *im it İw*, *imläw*, *imläw künü imläwİs* gibi mucizevi tedavi yolları, yöntemleri ile ilgili sözler, söz öbekleri, birleşik sözler ortaya çıkmıştır.

İm kelimesi çeşitli fonetik varyantlarda ve aynı manalarda başka Türk dillerinde de yaygın olarak kullanılmaktadır (ESTYA 1974, 270-271; Funk 2005: 78). Çağdaş Türk dillerinde ve eski el yazma eserlerde *İm/üm/im* kökünden gelen pek çok sözcük bulunur. Örneğin, eski Türk el yazması eserlerde *emçi* 'halk hekimi', *emlä* 'ilaçla tedavi etme', *emzü* 'halk hekimi', *otaçi emçi* 'ot hekimi', *emjürüntäk* 'koca karı ilacı, iyileştirme', *em-sem* 'ilaç', *em-sujürüntäk* 'ilaç', *ot em* 'tedavi otu', *otaçi-emçi* 'halk hekimi, tedavi eden' vb. halk hekimliği tıbbi terimleri bulunmaktadır (DTS 1969: 171-172, 373).

Çağdaş Türk dillerinde de *İm/üm/im* kökünden gelen kelimeler çok fazladır. Aşağıda bazı Türk dillerinden örnekler verilmiştir. Krş.: Kırgızcada *emçi* 'halk hekimi, tedavi eden', *emçi-domçu* 'halk hekimi, çocuk halk hekimi', *emçil* 'büyü ile tedaviye inanan' anlamında; Tatarcada – *im* 'batıl inanç, koca karı ilacı, tedavi, şifa, ilaç, tedavi metodu, çare', *imlewç* 'kocakarı ilaçları ile tedavide faydalanılan eşyalar', *imlew* 'çeşitli sihirli sözlerle kişiyi tedavi etmek, ya da tersine hastalandırmak'; *im-tüm* 'hastalanmaya karşı kullanılan çeşitli tedaviler, ilaç', *imçİ* 'halk hekimi'; Çuvaşçada – *im* 'iyileştirmek, çare, ilaç (şifa için hazırlanan şurup şeklinde)', *im-yam/im- yum* 'şifa için hazırlanan şurup, ilaç', *im-çam/ im- çum* 'ilaç, tedavi etme çaresi', *imlİ* 'ilaçla tedavi etmek', *imlİ yumla* 'büyücü tedavisi', *imlİ* 'şifalı', *imlİ-siplİ* 'şifalı', *imlİ-siplİx* 'şifalı çare', *imsİ-yümsar* 'parçalanmışlık, düzensiz', *imsİlİn* 'hastalık, hastalanmak' v.b. (Yudahin 1965: 950-953; TTAS 2005: 183-185; Fedotov 1996 (1): 166-167).

Türk dillerinin dışında *İm/im/üm* kökünden gelen sözcükler Moğolcada – *yİ* 'ilaç'; Evenkçede – *İmtİ* 'tedavi etmek, ilaçla tedavi etmek'; Maricede – *İm* 'ilaç', *İmlaş* 'tedavi etmek, iyileştirmek'; Udmurtçada – *İnyum* 'ilaç' anlamında bulunur. Yukarıda bahsedilenler Başkurt Türkçesindeki *im*, *imläw*, *imsİ* sözcüklerinin en eski çağlara kadar dayandığını gösterir. *im* köküne sadece Türk dillerinde değil, Moğol, Tunguz-Maçu, Fin-Ugor dillerinde de rastlanmaktadır. Sözcüksel malzemeler Başkurt mitolojisindeki halk hekimleri topluluğunu çok eski çağlara dayandırmaktadır.

İşlevsel bir bakış açısı ile bakıldığında *imsİlär* "halk hekimleri" çok eski zamanlardan beri insanları çeşitli sihirli yollarla tedavi ederek, ilaçlarla iyileştirerek yardım etmişlerdir. Onlar aslında sadece ilaçla tedavi etmiş, medyumlukla, fal bakma,

nohut ya da başka çeşit fal bakmakla, gelecekte haber vermekle ilgilenmemişlerdir. Yukarıda bahsedildiği gibi, halk hekimleri Başkurt mitolojisinde çeşitli ilaçla tedavi yöntemleri ile yardımcı olmuşlardır. Ama aralarında uzmanlaşma da gözlemlenmiştir. Halk arasında *üşüqsular* "efsuncular", *arbaşsular* "büyücüler", *üşkürüşlär* "üfürükçüler", *hapıdatıwsılar* "hafifçe vurarak, sıvazlayarak iyileştiren şifacılar", *hüyäk ultırtıwsılar* "kırkçılar" olmuştur. Aşağıda onların her birine değiniyorum.

Sihirle tedavi etmek, halk hekimliği yapmak Başkurt mitolojisinde *üşüqsü* "efsuncu" karakterine bağlıdır. Mitoloji sözlüğünde *üşüqsü* (efsuncu) terimi aşağıdaki gibi ifade edilir: Böcek kozası, tavuk veya başka bir eşyanın yardımıyla ağrının sebebini gidererek iyileştirir. *üşüqsü* "üfürükçü" sözcüğünden başka Başkurt dilinde *üşüqlawısı* "üfürükçü", *usüq halıwsı/üşüq taşlawısı* "efsun/üfürük yapan", *üşüqsü qarşıq* "üfürükçü nine", *üşüqsü äbñy* "üfürükçü nine" gibi terimler vardır. Yukarıda sayılan tüm sözcüklerin temelinde *üşüq* sözcükbirimi yatmaktadır. *Üşüq* "büyümlü nesne" Başkurt mitolojisinde kötü hastalık sahibi. O, kişiyi "kötü yerlerden" yani ceset suyu dökülmüş, malın kanı dökülmüş, büyü yapılmış yerden veya yedi yol kavşağından takip eder, derler. Eğer insan böyle yerlere çökse, otursa, yatsa, oradan bir eşya alsın, hastalanması büyük ihtimal dâhilindedir. Söylemek gerekir ki, Başkurtların çeşitli etnik ve bölgesel grupları çeşitli hastalıkları *üşüq* sözcüğü ile ifade ederler. Mesela, Ebyeliller, astımı, Büryenler, kaşıntıyı, Qariziller, kadın hastalıklarını bu kelime ile adlandırır. Hatta kısırlığı, dil-dudak kabuklanmasını da Başkurtlar *üşüq* ile ilişkilendirir. *üşüq*'dan gelen hastalıklar halk inançlarına göre ancak büyü yapma yoluyla giderilebilir. Büyü yapma yolları da çoktur. Mesela, güneydoğu Başkurtları bir veya iki kukla yapıp, büyülenen kişinin koynuna iki üç günlüğüne koyup sonra da alıp atarlar. Kısır, çocuğu olmayan kadının sağ ve sol yanlarına yenice kesilmiş hayvanın bağırsağı ile vururlar. Sonra kadının kıyafetini, pis bağırsakları büyüyü kovmak için çukura bırakırlar. Bazı Başkurtlar büyülenen kişiyi canlı veya yeni kesilmiş kara tavuk ile dövüp, onun başından, belinden üç defa döndürüp, tavuğu çukura atarlar (Hisamitdinova 2015: 288-289). Sonuç olarak *üşüq* sözü ile Başkurtlar hasta kişiyi, hastalığı kovan tavuğu, kuklayı vb. şeyleri adlandırır.

üşüq terimi ile Başkurt dilinin *üşünñw* 'ilerleyen hastalık', *üşan* 'mide sarkması', *üşan* 'raşitizm' gibi sözcükbirimleri de aynı kökten gelmesi ihtimal dâhilindedir, çünkü bütün sözcükler *üşüq* gibi hastalık, onu sihir usulüyle tedavi etme, iyileştirme anlamlarına sahiptir.

üşüq sözünün çağdaş ve tarihî Türk dillerinde benzerleri oldukça çoktur. Mesela, tek dudağın uçuklaması, ağıza parça parça döküntü olması anlamında Türk., Tr.Trk., Gag., Çağ. Uyg. *uçuq*; Az.T. *uçuy*; Kaz., Nog., K.Kal. – *uşıq* sözcükbirimleri bulunur. Diğer Türk dillerinde de bu terimden ortaya çıkan isimlere rastlanır. Mesela, Kırgız dilinde akciğer hastalığına *kurçak uçuk*, şişik türüne *kayrı uçuk*; Türkmende kurban hayvanına *uçuk*; Telengitte şamana, kama *uçukçu* derler. Tarihî eserlerde de

uçiq, uçyuq, uçuq jelpik ‘uçuk, dudak döküntüsü, sıtma’ şeklinde terimlere rastlanmaktadır (DTS 1969: 604; ESTYA 1974: 616; Tpad. mirov. 1988: 108).

Tarihî *uçuq/uşiq/uçuγ* sözcük birimlerinin ortaya çıkışı hakkında ilim âleminde birçok görüş vardır. E.V. Sevortyan, E.R. Tenişev, R.Ğ. Ehmetyanov vb. bazı dilciler *uçuq/uşiq/uçuγ* sözcükbiriminin kökenini ‘uçmak, uçup, kalkıp çıkmak’ anlamlarındaki *uç* köküne bağlamaktadırlar. K. Menges, bazı nedenlerle *ucu*, *kenarı*, *başı* sonu manasındaki *uç* köküne bağlamıştır (ESTYA 1974: 616; Ehmetyanov 2015 (2): 82-83).

Başkurt mitolojisinin halk hekimleri sınıfına *arbavıları* (büyücü) da almak mümkündür. *Arbavısı* sözüne sözlüklerde falcı, büyücü, tılsımlı söz, dua ile tedavi eden anlamları verilmiştir. Böyle bu tanımlamadan biz büyücünün geniş profilli sihirli bir bilgin olduğunu görürüz. O, tedavi eder, falcılık yapar, en önemlisi sihirli sözler yardımıyla kişiyi ve diğer canlıları boyunduruğu altına alır, büyüler. Ama falcılardan farklı olarak *arbavısı* ‘büyücü’ büyük zarar vermez, bozmaz, o aldatır, insanın gözünü bağlar. İnanişe göre, büyücüler eski medreselerde evliyalardan bilim almışlardır. O bilimi büyücü kişiye söylemek mecburiyetinde değildir, büyü prosedürü ise iyi gizlenmiştir. Büyü sözleri 3-7 defa fısıltıyla söylenir. Kişilere dua etmek yasaklanır. Hatta büyü sırlarını büyücülerin yakınları, çocukları bile bilmez. Krş.: Babam çok eğitilmiş molla bir kişi idi. O üfürükle iyileştirip, büyü yapıp çok kişiye yardım etti. Aklimda kalan 5-6 yaşlarımda iken olan bir olay. Babama bir akşam çiftliğin ustabaşı sürü aygırını getirdi. O aygırı yılan sokmuştu. O aygırı babam büyü yapıp kurtardı. Ama sabah bizim çiftliğin içine çok sayıda yılan toplanmıştı. Sonra babam kendisinin molla değneğini yılanlara attı. Değnek atıldıktan sonra yılanlar etrafa sıçradı. Böylece babam girişten arka kapıya kadar yol açtı. Yol açılınca, değneğini arkasına koyarak orman yolunu tuttu. Yılanlar kuyruğa dizilerek babamı takip ettiler. Yılanlar çok uzunca dizildiler. Babam gözden kayboldu, ama onlar hâlâ bitmiyorlardı. Babam akşama doğru döndü. Biz: “Neden geciktin?” diye sorduk babama. O ‘Yılanların her bir ailesini yuvalarına kadar eşlik ettim’ dedi. Sonra babam sürünün aygırını yılanların padişahını soktuğunu anlattı. Yılanlar padişahı, babam büyüleyince içi parçalanıp ölmüş. Bu yüzden ormandaki bütün yılanlar da bizim eve gelmişler. Eğer babam güçlü bir molla, iyi bir büyücü olmasaydı, yılanlar bizi, hepimizi yiyip bitirirdi. Sürü aygırını sokan yılanı büyülerken babam bazı duaları okuyordu. Ben onları hatırlamıyorum. İki ağabeyim var, maalesef, bunu hiç birine de söylememiş (İlhamova 1946).

Gerçekten de yılan büyülemenin sırrını halktan toplamak çok zordur. Bu yüzden büyücülerin yılan dili, yılan büyüleme sırları, sihirli sözleri çok az korunmuştur. Ve yılan büyücülerini Başkurtlarda yok gibidir. Başkurtlarda yılan büyülemenin dışında *ñ arbaw* “köpek büyülemek”, *tış qürtün arbaw* “diş kurtunu (çürüğünü) büyülemek” (Baskurtların inancına göre, diş çürüğü dişteki kurttan oluşuyor), *bal qürtün arbaw* “arıyı büyülemek”, *küz uğin arbaw* “nazarı, kem gözü büyülemek” (inançlara göre, nazar kem gözlü kimselerin gözündeki oklardan oluşuyormuş), *tıl-tış qayawın arbaw*

“dil-diş iğnesini büyülemek”, *qarğış qayawın* “beddua iğnesini büyülemek”, *gäybät qayawın arbaw* “dedikodu iğnesini büyülemek” ifadeleri ile karşılaşılr. İnanışa göre, herkesin, aynı sırada hayvanların gözünde, dilinde kötü *uq* “ok” ve *qayaw* “diken” dir. Bu *uq* “ok” ve *qayaw* “iğne” batsa insan, hayvan hastalanır. Böyle hastalananları ancak özel büyü dualarını, başka bir dili bilen büyücüler iyileştirebilir. İnanışa göre büyücülerin yılan, arı, insanın gözünün, dilinin, dişinin iğnesini, kurtunu alt etmek için onların dilini bilmesi gerekmektedir. Bunun için onlar dağ altı medreselerinde, evlialarda, büyücülerde eğitim almışlardır. Bu yüzden herkes büyücü olamaz. Gerçekten de, folklor materyallerinin gösterdiğine göre halk hekimliği ile çoğunlukla nineler, dedeler, mollalar ilgilenmişler. Ama büyücülüğü aslında yukarıda bahsedildiği üzere sadece çok okumuş, medreseler bitirmiş dedeler sürdürmüştür.

Arbawı teriminden gelen *yılan arbawı* “yılan büyüleyici”, *qürt arbawı* “arı büyüleyici” adlandırmaları *arbaw* sözüne bağlanır. *Arbaw* sözüne aynı veya yakın anlamda çoğu Türk dillerinde, tarihî el yazması eserlerinde rastlanmaktadır. Mesela, *arba* sözcük birimi Başkurt dilinde *arbaw* gibi ‘sihirli güç, tılsımlı söz ile etkileyip kendi emri altına alma, yönlendirme, akıl ve gönülünü ele geçirme, heveslendirme’ anlamında Kaz., Kirg., K.Kalp., Tat., Çağ. Uyg., Hak., DTS’da karşılaşılr. Yakut dilinde bu söz bir kurban hayvanına birisinin sırrını veren, Altay lehçelerinde, büyü ile iyileştirmek, falcılık yapmak, Kazak dilinde, sihirlemek anlamlarında kullanılır. Şor ve Teleütlerde *arbaw* sözünden meydana gelen *arbaşçı* terimi Kam ve falcıyı anlatır (ETYA 1974: 169; KRS 1988: 37; Yudahin 1995: 65 v.b.). *Arba* “büyülemek” sözcük biriminin meydana gelişi hakkında ilim âleminde pek çok görüş vardır. E.V. Sevortyan bu sözcük birimi tılsım, sihir anlamında kullanılmış Moğol dillerindeki *ap/ab/ar* köküne bağlamıştır. Ona göre, ilk önce *apra/abra*, sonra metatez sonucunda büyücü manasındaki *arpa/arba* sözcük birimi ortaya çıkmıştır (ESTYA 1974: 169). Tanınmış Türkologlar V. Bang ve A. Von Gabain *arba* sözcük birimini Sanskrit dilindeki *avici* sözüne bağlamaktadırlar. Diğer bir eserinde V. Bang *arba* sözcük biriminin Türk dillerinin ‘aldatmak, dikkatini çekip yanına almak’ anlamında kullanılan *ar-* köküne dikkat çekmiştir. Tanınmış Türkologlar D. Nemeth ile M. Räsänän Türk dillerinin *arba* kelimesini Fin dilindeki *arpa* ‘falcılık araçları, büyücülerin eşyaları, kader, kismet’, Macarcadaki *orvoš* ‘doktor, tabip’ ile karşılaştırıp, bahsi geçen iki sözcüğün de Türk kökenli *arba*’ya bağlandığını ispatlamışlardır (ESTYA 1974: 169-170).

Yukarıda verilen örnekler Başkurt dilinin bir sözüne daha dikkat etmeye mecbur bırakıyor. Bu durum dikkat çekici *arpa* sözcüğü ile ilgilidir. Gözdeki *arpa* hastalığını, inanışa göre, sarı saçlı küçük nine - *arpa* sahibi göndermiştir. O ninenin gözündeki ok gelip sapsansa, kişi hastalanır. Ve en ilginç de şudur ki, bu hastayı da mahsus büyüleyici, özel büyü eşyaları ile dürterek giderebilirlermiş. Bu yüzden hastalığın sebebi, alternatif tedavi yöntemleri büyüyle ilişkilidir. Buradan hareketle bu iki sözcük, yani Başkurt dilindeki *arbaw* ve *arpa* sözcükleri aynı Türk kökenli *arba/arpa/arva* sözcük birimlerine dayanmaktadır demek mümkündür.

Halk hekimleri sınıfına *üşkürűwsı* "ürüfükçü"leri de dâhil etmek mümkündür. *üşkürűwsı* 'ürüfükçü' ile çoğu zaman, dualar bilen, eğitimli halk hekimi kastedilmektedir. Onlar çeşitli dualar, sihirli sözler söyleyip hastalanan kişiyi tedavi ederler veya hasta olana şifa olacak bazı şeyleri tedavi için verirler. Mesela, okunmuş tuz çok fazla kullanılmıştır. Çoğu zaman üfürükçüler, mollalar ve din âlimleridir. Krş.: Şahim Molla: "Tamam, öyleyse, okuyup üfleyeyim. İnşallah, şifa bulur.", deyip bir şeyler okuyup, benim yüzüme üflemeye başladı.

Üfürükçüler molla olsa da sadece Müslüman dualarını kullanmamışlardır. Krş.: Üfürükçü nine gelip çocuğuma okuyup üfleyip gitti. Akşamleyin tavuk kesip, müezzin okuyup üfledi. Eski kıyafetler giydirip, tavukla vurup okuyup üfledi molla (Yılayır 2006: 139).

Söylemek gerekir ki, Başkurtlarda okuyup üfleme işi ile sadece mollalar ilgilenmemiştir. Ailenin büyük üyesi, köyün büyük ninesi, büyük babası üfürükçü olanlar da üfürük işi ile gerektiği zamanlarda uğraşmışlardır. Sağ.: Benim küçüklüğümde, 1928 yılında, beni cin çarpıp yolun kenarına fırlatmıştı. Sonra ben çok hastalanmışım. Dede bana okuyup üflemiş. Düştüğüm yere de gidip okuyup üfleyip, örtüp gelmiş. Arabada kalan kıyafetlerimi okuyup üfleyip gömmüş, sonra canlanmışım. (Yaşavıl 2009: 165).

Başkurt dilinde *üşkürűwsı* "ürüfükçü" sözü ile birlikte *üşkürűwsı babay* "ürüfükçü dede (nine, büyükbaba)" gibi terimlere de rastlanmıştır. Bu terimlerin tamamı da *üşkür* sözüne bağlıdır. Bu sözden *üşkürtűlgän*, *üşkürűlgän*, *üşkürűmlängän*, yani 'dua, sihirli sözlerle tedavi edilen'; *üşkürűm-tükürűm* 'her türlü halk hekimliği', *üşkürűw* 'dua okuyup, sihirli sözler söyleyip, okuyup üfleyip tedavi etmek'; *üşkürtűlgän* 'dua, sihirli sözler ile tedavi etmek' gibi sihir tedavisi etmekle bağlantılı sözcük birimler meydana gelmiştir. Yukarıda bahsedilen sözler üfürüklemek fiiline gidiyor. *üşkürűw* sözü Başkurt dilinde birçok manada kullanılmaktadır: dua ede ede okuyup üfleyip tedavi etmek (hastalananın kendisi ya da şifa veren bir şeyi); kaçırmak, çaldırmak, korkmak, içine korku düşmek, korkutmak, belaya düşürmek, hayvanı kovmak vb. Başkurt dilindeki *üşkürűw* ve *üşkürűwsı* sözlerinin diğer Türk dillerinde benzerleri vardır. Mesela, Tatar dilinde *üşkürű*, *üşkürűçi* aynı 'üfürüklemek, üfürükçü' manasında Nogaycada - *üşkir* 'ağız içinden okunmak, ıslık çalmak', Çağdaş Uygur, Türkmen ve Altay dillerinde - *üşkür* 'yavaş nefes almak'; Kırgızda - *üşkür* 'yavaş nefes almak, ıslık çalar gibi ses çıkarmak'; Hakaşçada - *üşkür* 'tedavi prosedüründe göze üfleme', *üşkürűçi* 'göz doktoru'; Yakutçada - *üşür* 'üfleme, ıslık çalmak' vb. (ESTYA 1974: 645; Butanayev 1999: 168; Yudahin 1965: 827). *Üşkür/üşğür* sözcük birimiyle 'zor nefes almak, köpeğe 'hös' diyerek seslenmek, ıslık çalmak' anlamında tarihî Türk dili eserlerinde karşılaşılmaktadır (DTS 1969: 628).

E. V. Sevortyan *üşkür/üşğür* sözcük biriminin meydana gelişini sese benzeyen *üş* köküne bağlar. Genel olarak bu görüşü birçok âlim savunur. Öyle ki Başkurt dilinin *üşkürűw*, *üşkürűwsı* gibi sözleri çoğu Türk dili ile ortak ve dil zenginliğinin en eski

katmanlarına bağlanır diyebiliriz. Bu sözlerin kökünün Türk dillerinden ilk ayrılan Yakut dilinde de olması onun eskiliğini ispatlıyor. Ama artık üfürükçünün yaptığı tedavi geleneğine geldiğinde, onun da kamlık, şamanlık dönemine bağlı olmasının altını çizmek mümkündür. Yukarıda gösterildiği gibi üfürükçü en eski kara duaları, Müslüman dualarını, diğer halk hekimliği tedavilerini kullanmıştır. Bunlar tamamıyla onun eskiliğini ispatlar gibidir.

Mitleştirilen karakterlerin halk hekimliği sınıfına *baqsı/bağımsı* "bahşı/büyücü"ları da sokmak mümkündür. Ama Başkurt mitolojisinin bu sınıfı diğer karakterlerden farklı bir şekilde sadece tedavi etmek, halk hekimliği tedavisi yapmakla da meşgul olmuyor. Onlar falcılık yapmak, fal yormak, fal açmak ve diğer büyütlü işlevleri de yapmıştır.

Tarihî terminoloji ile söylendiğinde, Başkurt bakşıları, büyücüleri geniş profilli sihirli bilginlerdir. Büyücüler, insanı, hayvanı tedavi etmiş; kaderi, geleceği anlamış, kaybolan eşyaları, malları, kişiyi bulabilmiş, tabiat olaylarına tesir edebilmiş (mesela yağmur yağdıran veya dindiren); kişiye, halka bol başarı, neslinin devamını temin etmiştir. Bu makalede ben geniş profilli tedavi etme, halk hekimliği ile tedavi yapma alanının üzerinde daha çok durmak istiyorum.

Başkurt dünyasının her tarafında tanınmış *baqsı/bağımsı* "bakşı/büyücüler"lar vardı. Bunlar her yerde neredeyse korkuyu, orta kulak iltihabını, gözdeki arpacığı, raşitizm hastalığını, kızamığı vb. hastalıkları çeşitli yollarla tedavi ederdi. Krş.: Büyücü çocuğa göz değse, tütsü yakıp dururdu. O yedi çeşit eşyayı: ardıç, barut, kibrit kükürtü, çocuğun anne babasının ensesinden saç, kömür, ip parçası, köpek ya da kedi tüyünü alırdı. Sonra güneş battığında küreğe yanan kömür alıp, ardından saç, tüy, kükürt, ardıcı vb. içine koya koya, çocuğun yanında şu sözleri söyleyip, dönüp dururdu:

Suyun akışına git,
Günün batışına git,
Yumuşak döşeklere git,
Yumuşak yastıklara git,
Kaybol, melun,
Kaybol, melun,
Dön, evine dön!
(F. Asqarova).

Göz değmesini tedavi eden büyücülerin iyileştirmesi ile ilgili bir büyü metninden daha bahsetmek de gereklidir.

Ey sen, kutum (bahtım), sen kutum (bahtım),
Çağırıldığında gel, kutum (bahtım).
Hasta oldu başıma,
Sahibini bulup ver, kutum (bahtım).

Kutumun (bahtımın) emrine göre,
Korkut emrine göre (Dede Korkut),
Karım kut baba, kutunu (bahtını) ver,
Kutum (bahtım) nerede, ben burada.
(BİTK 2006: 44).

Alıntılanan metin bakşının türlü ruhlara, tanınmış evliyalara müracaat ettiğini gösterir. Bu şimdi bakşı/büyücülerin insanlar ve ruhlar, insanlar ve melekler, insanlar ve periler arasında iletişim işlevini yerine getirdiğini ispatlamaktadır. Onlar büyük babaları, ruhları çağırıp, onlardan halk hekimliği ile tedavi etmek, falcılık yapmak için yardım almaya çalışmışlardır. *Bağımsız* 'büyücü' geniş profil sahibi alim olarak pek çok metot ve çareler ile tedavi etmiştir. O, kut koymayı (korkan insanları iyileştiren büyüleyici usül), büyü yapmayı da efsunu da duayı da, kovmayı, korkutmayı vb. de tedavi için kullanmıştır.

Büyücü kullanan usüller arasında *bağımdıq üytiv* "fal metni okumak" ayrı bir yer tutmuştur. *bağımdıq* - o büyücü tarafından kullanılmış nağmeli şiir benzeri metindir. Aşağıda uzun zamandır çocuğu olmayan kadını sihirle tedavi etme prosedürüyle bağlantılı *bağımdıq* alıntılanmıştır. Bu şiirsel metin büyücü dokuz aya denk olsun diye, dokuz mertebe anlatılır:

Ben koydum maya!
Ben söyleyeyim beyan!
Değneğim amel desteğidir!
Göbeğe tıktım oku!
Kuta kut (Bahta baht),
Cana can,
Bak, bak!
Bebek pek uzun zamandır gelmiyor!
Bak, bak!
Ederim seni konak!
Bak, bak, pısrık bekle bir tabak!
Bak, bak!
Dokuz ay artık az!
Bak, bak!
Kaygı ağlama pek sıkıntılı!
Bak, bak!
Tanrım, sana bir koyun!
Bak, bak!
Ümidini kesme, sakın!
Bak, bak!
Gösterme bize sıkıntı keder!
Bak, bak!

Salıncakta kim uyur!

Büyücü bu büyüü 9 defa söyleyip kadını yıkayınca, dua okur, parmakla kendisinin, çok çocuğu olan annenin ve itaat eden genç kadının göbeğine dürterek, avız sütünü alıp göğüslerini ovalayıp, kukla yapıp, tekrar dua okuyup, göbeğinin altına koyar, dokuz sayısının büyüüne müracaat eder (M. Gizzetullina).

Yukarıdaki örneğin gösterdiğine göre, büyücü büyüü şiirsel metin ve diğer çareler yardımıyla genç kadına döl verir, bahtını açar. Böylece *bağimsı/baqısı* (büyücü/bakşı)lar Başkurt hayatında oldukça büyük bir rol oynamışlar, hastayı iyileştiren, çocuğu olmayan çocuk, bahtı kapalı olana baht, hastaya sağlık vermişlerdir.

Başkurt dilinde *bağimsı*, *baqısı* terimlerinden başka *bağırsı*, *bağım*, *bağıru*, *bağımılıq/bağımıldıq*, *bağımsılaw* folklorunda, edebiyatta *bağimsı übñy*, *bağimsı qarısıq*, *baqısı babay* gibi sözler de bulunmaktadır. Krş.: 1. Çocukluk çağında annesi onu (Gülbanı'yı) *bağimsı* (büyücü)ye götürmüş (T. Garipova). 2. Yorumlamak için Tamyarı ülkesine bilinmeyen Sulman taraflarından gelip yolunu kaybeden *bağimsı qarısıq* (büyücü nine) çağırıldı (K. Mergen).

Bağimsı, *baqısı* (büyücü, bakşı) vb. yukarıda bahsedilen sözlerin temelinde *bağ/baq* kökleri vardır. *Bağ/baq* kökünün Başkurt sözlüklerinde bakmak, gözlemek, beklemek, terbiye etmek, boyun eğmek, alternatif tıpla tedavi etmek, falcılık yapmak anlamları bulunmaktadır. Söylemek gerekir ki, *bağimsı*, *baqısı* (büyücü, bakşı) terimlerinin varyantlarına diğer Türk dillerinde de karşılaşılr.

Mesela, Nogay dilinde kam, falcı, kutsal bilgiye sahip kişi, müzik aletleri, şarkı yardımıyla, yani ayna, bıçak, kamçı, kama, hayvan kemiği yardımıyla tedavi eden anlamında *baqısı/baqısı* sözü kullanılır. Kazakta halk hekimi, falcı anlamında *baqısı*, *baqısı-kempir*; Yakutçada *kitat bahısı* sözü demircilerin efendisi/babası; Hakasta *paxcı* (pahıs) bakşı, eğitimli, kurnaz kişi; Çuvaşçada- *yal pali* tanrılarında birinin ismi olduğu biliniyor. Tarihî Türk dili eserlerinde *baqşı* 'öğretmen, üstat', *otaçi-baqşı* 'tedavi eden, ilaçla tedavi eden' anlamında karşılaşılmaktadır (Yudahin 1965: 101; TTAC 2005: 65; Kapayev 2012: 110-112; DTS 1969: 81-82; Trad. Mirov. 1988: 111).

Türk dillerinin *baqşı/baqşı/pahşı* sözcüğünün meydana gelmesi ile ilgili ilim âleminde pek çok görüş vardır. Eski Türk sözlüklerini düzenleyenler bu sözcüğü Çince *boşi* (baq-şi) 'üstat, öğretmek', K. K. Yudahin Sanskritçedeki *bхук-уу* 'sahip, ruh', çoğu âlim *baqşı/baqşı/pahşı* sözcüğünü genel Türkçede *baq/baq/paq* köküne bağlamakta ve onu Türk kökenli sayar (ETSYA 1978: 38-40; DTS 1965: 82; Yudahin 1965: 101; Ehmetyanov 2015(1): 154; Fedetov 1996: 407; Kapayev 2012: 110).

Söylemek gerekir ki, *baq/baq/paq* kökü Türk dillerinin hepsinde kullanılmaktadır. Onun E. V. Sevortyan sözlüğünde ondan fazla anlamı verilmiştir. İşte onların bazıları: bakmak, görmek, göz atmak, gözetlemek, dikkat yöneltmek, yetiştirmek, tedavi etmek, alternatif yöntemle tedavi etmek, falcılık yapmak vb. Bu manalar arasında sihir

ile tedavi etmek, falcılık etmek gibi anlamlar da yer bulmuştur. Ama *baqsı* (bahşı) lara gelindiğinde, onlar alışılmışın dışında sihirli bir görüşe, bakışa sahip, derler. Hatta ağızlarda büyücüyü bakıcı, yetiştirici, falcı diye de adlandırılır. Yani *bağımsı*, *baqsı* (büyücü, bakış) çok karmaşık bir karakterdir. O, eski kamların, şamanların işlevini gerçekleştiren bir karakterdir. Bu yüzden de o hem halk hekimi, hem âlim, hem medyum hem yorumcu hem de falcıdır.

Böylece Başkurt mitolojisinin halk hekimleri karakterleri çok çeşitlidir. İşlevsel bir gözle onların iki gruba ayrıldığı görülmektedir. Birinci gruba yalnızca sihirle iyileştirmek, alternatif yolla tedavi etmekle ilgilenenler girer, onların kendi içerisinde uzmanlaşması da mümkündür. İkinci gruba iyileştirmenin dışında medyumluk etmek, yorumlamak, fal bakmak gibi sihirli geleneklerle ilgilenenler girer. Söz varlığı açısından bakıldığında halk hekimliği söz varlığı Başkurt dilinde çok eski ve zengindir. Başkurt dilinin halk hekimliği ile ilgili söz varlığının diğer Türk dillerinde tarihî miraslarında Türk olmayan dillerde de benzerleri vardır.

KAYNAKÇA

- ASKAROVA F., *Batmak r-nı hemen avılı*.
- BİTK (2006), *Başkurtların İm-Yom Kitabı*, F. Ğ. Hisamitdinova, Ufa.
- BUTANAYEV B.Y. (1999), *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnograficeskiy Slovar*. Abakan.
- Bxi (1995), *Başkurt Halık İjadi*, T.1.
- DAYAN, K., *Dayanov Kadir Hekim Uli, Yazıwı, Şağır*.
- DTS (1969), *Drevnetyurskiy Slovar*. L.
- EHMETANOV, R. G. (2015), *Tatar tilinin etimolgik sözlüğü*, 2 T., T. I. Kazan, 2015; T. II. Kazan 2015.
- EKSPED, 1986-1995; 1999-2010 – 1986-1995; 1999-2010 yıllarda yapılan araştırma gezisi materyalleri
- ESTYA (1974), *Etimologiceskiy slovar tyurkskih yazıkov*, E. V. Sevortyan, Obşçetyurksiye i mejtyurkskiye osnovi na glasniye, Moskava.
- FEDETOV, M. R. (1996), *Etimologiceskiy slovar çuvaşskogo yazıka*. B. 2 T. T. I Çeboksarı 1996, T. II. Çeboksarı 1996.
- FUNK, D. A. (2005), *Miri şamanov i skasiteley*, Moskova.
- ĞİZZETULLİNA M., Merhebe, Uçalı R-nı Mindek Kasabahu.
- ĞRAİPOVA, T., *Çaripova Tansulman Hisbulla Kızı, Yazıwı*.
- HİSAMİTDİNOVA F. Ğ. (2010), *Mifologiceskiy slovar başkirskogo yazıkai*, Moskova.
- HİSAMİTDİNOVA F. Ğ. (2015), *Başkurt mifologiyahı hüzlügi*, Ufa.
- HİSAMİTDİNOVA F. Ğ. (2016), *Mifologiceskaya leksika başkirskogo yazıka (v etnolingvistiçeskom osveşçnii)*, Ufa.
- İLHAMOVA Z. S. (1996), *Bloret r-nı İnyer Kasabahu*.
- KAPAYEV, İ. (2012), *Nogayskiye Mifi, Legendı i Poverya. Optı Mifologiceskogo Slovarıya*. Moskova.

- KONDIBAY, S. (2005), *Kazahskaya Mifologiya, Kratkiy Slovar*, Almatı.
- KOTOV, V.G. (2006), *Başkirskiy Epos 'Ural-Batır', İstoriko-mifologičeskiye osnovı*, Ufa.
- KRS (1998), *Kazahsko- Russkiy Slovar*, (Haz. X. Mahmudov, G. Musabayev)Alma Ata.
- MERGEN K., *Kireyev Exnef Nuriy Uli, Yazıvsı, Ğalim*.
- MNM (1997), *Mifi Naradov Mira*, B 2 kn. Kn.2. Moskova.
- ÖGEL, B. (1993), *Türk Mitolojisi*, Ankara.
- SİGTAYA (2006), *Sravnitelno- İstoričeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov. Pratyurkskiy Yazık- osnova. Kartına mira pratyurkskogo etnosa*. Moskova.
- SÜLEYMANOVA, M. N. (2005), *Doislamskiye verovaniya i obryadı başkir*, Ufa.
- ŞEMİÇOLOVA, E. (1908), *Uçalı r-nı Karağuja avılı*.
- ŞUKUROV, A. (1995), *Mifolojika*, 6 kitapta, I kit. Bakü.
- TOŞMANULI, A. (2016), *Turik-mongol mifologiyası*, Üskimen.
- Trad. Mir*. (1990), *Oktyabrskaya İ. V. Trditsionmoye Mirovozzreniye Tyurkov Yujnoy Sibiri*, A. M. Sapalayev, Znak ritual, Novosib.
- TTAS (2005), *Tatar tilinin anlatmalı süzligi*, Kazan.
- URMANÇI, F. (2008, 2009, 2011), *Tatar mifologiyası, Entsiklopedik süzlik*. 3 tomda T.I. Kazan, 2008, T. II. Kazan 2009, T. III. Kazan
- YAKUTSKİYE (2004), *Yakutskiy Mift- Saha os-nomohtoro*. Novosibirsk.
- YANAVIL F. (2009), *Eskpeditsiya materialdarı*, 2005: *Yanavil rayonu*, Ufa.
- YILAYIR F. (2006), *Eskpeditsiya Materialdarı*, 2003: *Yılayır Rayonu*. Ufa.
- YUDAHİN, K. K. (1965), *Kirgizsko-russkiy slovar*. Moskova.